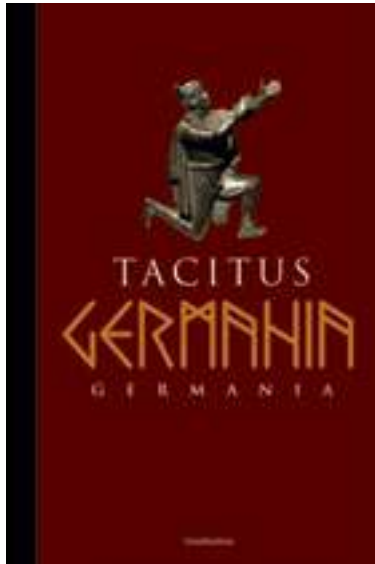

ANTTI LAMPINEN

Tacitus. *Germania*. Suomentanut ja selitykset laatinut Tuomo Pekkanen. Gaudeamus, Helsinki 2018. Kolmas, uudistettu painos. 176 s.

Suomalaiselle lukijakunnalle Tacituksen *Germania*-teoksella on sangen tärkeä asema. Syy on helppo ymmärtää; vaikuttaahan teoksen lopun *Fenni* suomalaisten eksoetnonnyymien ensiesiintymiseltä kirjallisessa traditiossa. Monet muistavat myös korostetun, että ’suomalaisista’ ei kyseisen kansannimen ja sen koodittaman yhteisön kohdalla voida puhua. 1900-luvun alkupuolen positivistiseen ja tiedostamattoman paternalistiseen tyyliin tätä lausetta usein on seurannut tarkennus siitä kuinka ”[f]ennien alkukantaisuutta korostavat piirteet sopivat lappalaisiin, joista Tacitus oli saanut tietoja”, kuten teoksen ensimmäinen suomentaja Edwin Linkomies asian ilmaisi käännöksensä loppuun liitettyssä suppeassa sanastossa¹. Nykylukijalle tämä muotoilu kalskahtaa epämiellyttävän hegemonistiselta ja kolonialistiselta, mutta se on vain yksi tapaus siinä laajemmassa reseptiohistoriassa, joka lukuisissa konteksteissa on valjastanut *Germanian* käännöksineen kulloi-

senkin kulttuurillisen typologian välineeksi. *Germania* onkin saanut maineen ”mitä vaarallisimpana kirjana”, kuten sen reseption ansiokas tutkija Christopher Krebs on asian muotoillut². Linkomies puolestaan kertoi lukijoilleen että

”[k]aikille niille kansoille, jotka ovat germaanista alkuperää, Tacituksen ’Germaania’ on eräänlainen pyhä kirja. Annetaanhan siinä kuva näiden kansain esi-isistä semmoiselta ajalta, jota eivät mitkään muut kirjalliset todistuskappaleet valaise.”³ Jo tämän väitteen silkka varmuus tekee nyky-yleisölle varsin selväksi, miksi selityksin varustettu uusi käännös *Germaniasta* on erittäin tervetullut.

Tuomo Pekkasen käännös itessään mukailee, korjailee ja päivittää Linkomiestä, mutta teoksen esipuhe ja selitykset ovat kokonaan uudistetut. Muutampia jatkumia on kuitenkin havaittavissa myös *Germanian* varhaisempaan tulkintaperinteeseen. Linkomies kannatti teoriaa jonka mukaan toisen vuosisadan eaa. filosofi ja monioppinut Poseidonios Apameialainen oli ensimmäinen germaanit maininnut kirjoittaja kreikkalais-roomalaisessa kirjallisessa traditiossa. Pekkanenkin viittaa tähän teoriaan esipuheessaan (7), joskaan hän ei selvennä kuinka ongelmallinen Poseidonioksen mah-

dollinen germaanimaininta itse asiassa on tekstitradiition ja fragmentaarisesti säilynyttä alkutekstiä myöhemmässä keisariaikaisessa kontekstissa lainanneen, monista epätarkoista lainauksistaan tunnetun Athenaioksen epäluotettavuuden vuoksi⁴. Pekkanen myös nojaa Tacituksen fennikuvausta kommentoidessaan yllättävän raskaasti tutkimuskirjallisuudessa hyvin epävarmana pidettyyn hypoteesiin siitä, että Hekataios Abderalainen tunsii ja käytti Pytheas Massalialaisen kadonnutta tekstiä *Valtamerestä*⁵. Toisaalta Pekkanen moniaalla korjaa Linkomiehen käännöksiä uudemman tutkimuksen valossa. Näin esimerkiksi kohdassa *Germ.* 2, jossa Tacitus kuvailee sitä miten 'germaanit' oli ensin yhden heimon (tungrien) nimi, joka yleistyi tämän ryhmän sotamenes-tyksen luoman pelon myötä. Pekkanen puhuu "valloittajan herättämästä pelosta" siinä missä Linkomies esitti nimityksen olleen paljon laskelmoidummin tapa, jolla "voittaja herättääkseen pelkoa nimitti kaikkia heimolaisiaan germaaneiksi"⁶. Ero pohjautuu siihen, että käännösten välillä kuluneiden vuosikymmenien aikana käsikirjoitustradition *a victore* on alettu emendoida muotoon *a victo* tai *a victis*.⁷ Tämän lisäksi Linkomies ei tunnistanut – tai ainakaan kiinnittänyt lukijoidensa huomiota – Tacituksen ilmiselviin sanatarkoihin lainauksiin Caesarin *Gallian sodan* etnografisista osioista.⁸ Pekkanenkaan ei tee tätä aina – ei edes silloin kun lukijaa olisi hyvinkin saattanut kiinnostaa, että Tacitus lainaa sanasta sanaan Caesaria Mercurius-jumalan tärkeydestä, mutta siirtää toteamuksen galleista germaaneihin (*Germ.* 9).⁹ Toisaalta Caesarin merkitys esimerkiksi Tacituksen kuvaukselle germaaniensa maanviljelystavoista (26) tuodaan kiitettävästi esiin.

Pekkasen kommenttiosio Tacituksen tekstiin on erittäin hyödyllinen ja laajempi (97–162) kuin Linkomiehen alle kuusisivuinen. Kommentaarin sisällä Tacituksen fennejä koskevan kohdan selitys muodostaa oikeastaan oman, ajoittain hivenen spekulatiivisen miniesseensä. Ottaa

huomioon kuinka usein ja hartaasti Tacituksen teosta – ja meikäläisittäin etenkin sen fennikuvausta – on vääriinymmärretty, olisi tekstin kommentteissa ollut parasta pitäytyä tutkimuksen vakiintuneimpaan ydintietoon ja pyrkiä korjaamaan aiempia innoittuneita arvauksia. Toisaalta eräät mutkikkaat mutta tärkeät osiot, kuten *Germanian* kappaleet 2–4, joissa kreikkalais-roomalainen makroetnografinen teoriapohja kohtaa sekä pohjoisista kansoista kirjoittamisen perinteet että Tacituksen mahdolliset suulliset lähteet, olisivat ansainneet tulla yksityiskohtaisemmin selitetyiksi. Mainitut kolme kappaletta ansaitsevat Pekkasen kirjassa vain hieman yli sivun verran palstatilaa. Pekkanen on tutkinut Tacitusta ja pohjoisten kansojen kuvauksia latinalaisessa kirjallisuudessa 1960-luvulta alkaen, kuten arvosteltavana olevaan kirjaan liitetyn lyhyen kirjallisuusluettelon perusteellisen listauksen pohjalta käy selväksi. Etenkin Tacitukseen ja *Germaniaan* kohdistettu kansainvälinen tutkimuskirjallisuus on luettelossa muutoin hyvin kevyesti edustettuna, eikä ole aivan ilmiselvää missä määrin laaja lukijakunta (jota varten kootulta luettelo muuten vaikuttaa) voi laventaa Tacitus-tuntemustaan Pekkasen osaksi latinankielisten tutkimusartikkeleiden kautta. Tämän lisäksi jää hieman hämäräksi, missä määrin Pekkanen on nojannut kommentteissaan viimeisten kahden vuosikymmenen aikana karttuneeseen tutkimukseen; esimerkkinä voidaan mainita hyvin hienovaraiseksi kehittänyt tulkintatraditio, jossa *Germaniaa* tarkastellaan myös (ja ehkä jopa etupäässä) kaunokirjallisenä, retorisenä ja poleemisena tekstinä, jolle etnografinen rekisteri antaa lähinnä muodollisen mallin.¹⁰ Etenkin kirjallisuusluettelosta lukija saa sen käsityksen, että *Germaniaa* on tutkittu – tai jopa tulee tutkia – ennen kaikkea pohjoisten kansojen historiaa, arkeologiaa ja antropologiaa vertailevasti täydentävänä lähteenä; tämän lähestymistavan riskinä on ylenmääräinen positivismi.¹¹ Tästä asenteesta kuitenkin kielivät sellaiset kommenttiosion muotoilut kuin

”[Tacituksen] käsitykse[t] Itämeren alueen luonteesta olivat hämmästyttävän virheelliset” (156). Se miksi tämän pitäisi hämmästyttää ketään muita kuin nyky suomalaisia jää epäselväksi. Tacituksen yleisölle kaikki hänen kirjoittamansa oli äärimmäisen osuvaa ja nivoutui tiukasti roomalaiseen kuvaan maailmasta ja sen kansoista. Niin tutkijoiden kuin laajemman lukijakunnankin on yleisesti hyödyllistä muistaa, että Tacitus kirjoitti *Germanian* oman aikansa roomalaisille eikä nykytutkijoille.

Kuten Ellen O’Gorman on intuitionvastaisesti mutta erittäin osuvasti todennut, ”*Germania*, as its full title *de origine et situ Germanorum* implies, is about Rome”¹². Tacitus käytti pohjoisia kansoja usein hyödyksi analysoidessaan vapauden ja keisarivallan teemoja.¹³ Etenkin hänen lyhyemmissä teksteissään *Agricolassa* ja *Germaniassa* erottuu erityisen selvästi tämä pohjoisen marginaalialueen käyttäminen sellaisten teemojen ja kritiikin prosessointiin, jotka suoraan Rooman kulttuurilliseen ja sosiaaliseen ytimeen kohdistettuina olisivat voineet olla liian röyhkeitä.¹⁴ Roomalaiset komentajat, kuten Julius Agricola tai Germanicus, edustavat pohjoisilla seuduilla toimiessaan sellaisia vanharoomalaisia hyveitä, joita heidän oman aikansa moraalisesti rappeutunut keisarillinen pääkaupunki ei Tacituksen mukaan enää arvostanut. (Sivumennen sanoen Pekkanen kommentaarissaan ottaa usein Tacituksen ja muiden moralisoivien kirjoittajien polemiikin *topokset* silkkanä totena, ja selittää monessa kohtaa eri tapojen muuttuneen ”vanhojen roomalaisten” käytännöistä keisariajalle tultaessa.) Pohjoiset kansat tarjosivat jo laajalti levinneeseen roomalaiseen mielikuvastoon pohjaavia ajattelun apuneuvoja Tacituksen aikaisten pohtiessa sitä, mistä he itse olivat luopuneet yksinvallan alle päädyttyään. Germaaniensa keskuudessa ”kuninkaiden valta ei ole määrätön eikä rajaton” (*Germ.* 7), ja vaikka tiettyjä naisia kunnioitetaan, heistä ei tekemällä tehdä jumalattaria (8) – mikä lienee Tacituksen kritiikkiä Rooman keisarillisten naisten apo-

”Entäpä ne kuuluisat fennit?”

teoseja kohtaan. Tämä pohjoisen ulottuvuuden hyödyllisyys filosofisten käsitteiden erittelylle on vain yksi paljonpuhuva esimerkki siitä, kuinka *Germania* ei ole ainoastaan etnografiaa germaaneista. Se on myös monitasoinen tutkielma siitä, mikä teki roomalaisista roomalaisia ja olivatko keisarillisen maailmanvallan alamaisina elävät roomalaiset enää moraalisesti esi-isiansä veroisia.

Entäpä ne kuuluisat fennit? On tärkeää muistaa, että tätä ryhmää kuvaillaan aivan teoksen lopussa, jossa materiaaliseen kulttuuriin, moraalintasoon ja vapauteen liittyvä jatkumo on saavuttanut narratologisen päätepisteensä ja näin tehdessään kehystänyt Tacituksen oman ajan roomalaisuuden vastapoolin. Itse asiassa ’jalo villi’ käsitteenä on vain rajallisessa määrin hyödyllinen Tacituksen germaanikuvaa analysoitaessa – etenkin koska tämä kategoria ei missään vaiheessa esiinny teoksessa monoliittisena. Myös barbaariyhteiskuntien moraalinen ja materiaallinen luonne näyttättyy liukuvana ja muutokselle alttiina, kuten Rooman rajaa lähimpänä asuvat germaaniryhmät

antavat Tacitukselle mahdollisuuden kuvata. Mutta maantieteellinen ja ajallinen kaukaisuus limittyvät toisiinsa niin Tacituksella kuin myös laajemmin kreikkalais-roomalaisessa ideologiassa: maailman reunojen asujien nykypäivä – tai eräänlainen etnografisoiva ”ikuinen nyt”, jossa muutos on mahdotonta – muistuttaa sitä menneisyyttä, jonka Välimeren yhteiskuntien asukkaat omille esi-isilleen kuvittelivat.¹⁵ Fennit eivät ole Tacitukselle ”jaloja” moraalisesti, vaan he muodostavat vinjetin, joka antaa mahdollisuuden tutkiskella toivon (*spes*), sosiaalisten rakenteiden ja historiallisen muutoksen teemoja. Roomalaisessa kirjallisuudessa toivo oli vahvasti kytköksissä maanviljelykseen, ja täten on helppo nähdä, miksi yksityisomaisuudesta vapailla ja metsästämisestä elantonsa saavilla fenneillä ei ole sille tarvetta.¹⁶ Sen sijaan heidän varallisuutensa (*opes*) on heidän nuolissaan, jotka ovat luukärkisiä (*asperant* – sana, joka leikkii toivoon liittyvällä *spes*- ja *spero*-sanastolla). Vielä Tacituksen fennejäkin vaikuttavampi primitivistisiä teemoja kehittävä kirjallis-retorinen *ekfrasis*

löytyy Prokopioksen *Goottisotien* toisesta kirjasta samaten pohjoiseen *Skrithifinnoi*-ryhmään liitettynä: Pekkanen esittää katkelmasta suomennoksen kommenttiosiossaan (154–155).

Tacituksen latina on paha-mainaisen elliptistä ja tiivistettyä: tyyllisten kysymysten lisäksi sen kääntäjä joutuu melkein poikkeuksesta ottamaan vieläkin suurempia tulkinnallisia vapauksia kuin muuta keisariajan latinaista kirjallisuutta käännettäessä on välttämätöntä. Pekkanen käännös ei ole poikkeus. Herculesta germaanit ylistävät ”kaikkein suurimpana sotasankarina” (*Germ.* 3), joka tuntuu venyttävän alkupeiräisen ”*primumque omnium virorum fortium*” merkitystä sodankäyntiyhteydessä. Välillä sanavalinnat kalskahtavat kummallisilta, kuten ”yhteiskunnan pappi” (*sacerdos civitatis*, *Germ.* 10) kohdassa, jossa ”yhteisön” olisi todennäköisesti ollut sekä tarkempi että oikeakielisempi vaihtoehto venyttämättä silti millään tavoin latinankielistä merkitystä. *Civitas* käännetään muuallakin tekstissä ”yhteiskunnaksi”. On myöskin

vaikea nähdä miksi *Oxiones*-ryhmän (46) nimi olisi parempi kääntää ”oksit” kuin ”okسیون”, joka on jo Linkomiehen käyttämä termi ja sitä paitsi lähempänä latinaa. Osasyynä tälle on tietenkin se, että *oksi*-etymologian perusteella Pekkanen haluaa nähdä Tacituksen lyhyesti mainitsemissa *Oxiones* ja *Hellusii* -ryhmissä ”ensimmäiset tunnetut suomalaiset” (156); näin ollen hän ”korjaa” Tacituksen käyttämää etnonymia aivan erilaista metodologiaa ja lähdemateriaalia hyödyntävän aineiston perusteella.

Myös toinen nimistöön liittyvä anakronismi on kommenttiosioon livahtanut: ”Nerthus-kansoista” (139–140) puhutaan vain nykytutkimuksessa. Pekkanen olisi ollut hyvä selvittää lukijakunnalle, että tämä termi on yksinomaisen moderni kategoria etenkin saksankielisestä tutkimustraditiosta, eikä sitä millään muotoa pidä projisoida roomalaiseen mentaalimaantieteeseen. Muitakin varomattomia ilmaisuita on löydettävissä. ”Muistumista” puhuminen kommentoitaessa Tacituksen tekstin kuvailemia käytänteitä (vrt. 140) avaa oven paljon myöhemmän ja selitysosiossa usein puutteellisesti lokalisoidun kansanperinteen käyttämiseksi huomattavasti varhaisempia kirjallisia elementtejä todentavina yksityiskohtina: anakronismin riski kasvaa täten huomattavasti. ”Sekarotuisuus” (149) samaten kalskahtaa täysin päivittämistä vaille jääneeltä ilmaisulta. Lisäksi Pekkanen on edelleen taipuvainen myötäilemään Linkomiehen vanhoja muotoiluja fennien ”saamelaisuudesta”; sivulla 146 todetaan, että ”[k]un pidämme fennejä lappalaisina (vrt. selitys 46,3), on itäisimpiä aestien heimoja pidettävä itämerensuomalaisina”. Myöhemmin Pekkanen katsoo että ”[l]yhydestään huolimatta kuvaus fenneistä tarjoaa useita yksityiskohtia, jotka vastaavat hyvin sitä käsitystä, jonka saamme myöhempien lähteiden perusteella lappalaisista.” (151) Anakronistinen eri konteksteihin perustuvan lähdemateriaalin vertailu ja siihen liittyvä saamelaisten päiden ylitse tapahtuva kommentointi – jota huoleton ”lappalaisista”

puhuminen ”saamelaisten” synonyyminä korostaa – toistuvat siis edelleen tässä kolmannessakin laitoksessa kaikesta ajantasaistamisesta huolimatta.

Tyylillisesti Pekkanen käännös onnistuu hyvin Tacituksen lyhytsäntäisen ja monitulkintaisen yleissävyn mukailussa, mutta tämä tehtävä on tietyissä tekstikohdissa erittäin vaikea, ja usein hänen onkin täytynyt tehdä informoitu päätös merkityksistä, joita Tacituksen lakonisen ilmaisun takana on aikalaisyleisölle kommunikoitu. *Germanian* kaltaisessa tekstissä, jonka kääntäjät ovat melkein poikkeuksetta eri aikoina ja konteksteissa arvelleet tietävänsä vallan hyvin, millaista kulttuurillista ja yhteiskunnallista todellisuutta Tacituksen kirjallinen luomus heijasteli, nämä tulkinnalliset yksityiskohdat ovat luonnollisesti juuri sitä, mitä tulevat kulttuurihistorioitsijat ja reseptiotutkijat tulevat käännöksistä huomioimaan. Toinen arvioitavana olevan käännöksen piirre, joka saattaa luoda ongelmallisen vahvoja assosiaatioita Tacituksen tekstin ”antropologisuudesta” tai ”etnografisuudesta” on kuvien lisääminen suomennetun tekstin sisälle. On kuitenkin huomioitava, että tämä voi hyvin olla kustantajan ehdotuksesta tai toiveesta tehty toimituksellinen päätös. Sitä paitsi ajoittain kuvitus onnistuu tukemaan tekstiä tavalla, joka varmasti valottaa laajemmalle lukijakunnalle Tacituksen tarkoittamia materiaalsien kulttuurin yksityiskohtia hyvin hyödyllisellä tavalla. Pekkanen myös tuo kommentaarissaan ansiokkaasti esille sen, kuinka huolellisesti Tacitus on rakentanut teoksensa aasinsillat eri etnografisten teemojen välille.

Pekkanen suomennos on tarpeellinen ja kauan kaivattu päivitys Linkomiehen pahasti vanhentuneeseen käännökseen latinankielisestä tekstistä, jota luetaan Suomessa myös suuren yleisön keskuudessa poikkeuksellisella kiinnostuksella. Käännös onnistuu tehtävässään varsin hyvin – ajoittaiset vanhakantaisuudet unohtaen – ja etenkin Pekkanen kommenttiosio tuo lukijakunnalle paljon tärkeää uutta tietoa. Kaikin

osin kommentaari ei kuitenkaan tehtävässään onnistu, vaan jatkaa paternalistisen kirjoittamisen traditiota pohjoisista kansoista. Tämä johtaa siihen, että sen kommenttiosio etenkin saamelaisista (tai vielä useammin ”lappalaisista”) kirjoitettaessa päättyy jossain määrin heijastelemaan Tacituksen omaa tekniikkaa hänen kirjoittaessaan germaaneista. Lisäksi tätäkin laitosta vaivaavaksi heikkoudeksi jää, että Tacituksen tekstiä edelleen selitetään ensisijaisesti lähdetekstinä pohjoiseurooppalaisiin realiteetteihin ennemmin kuin roomalaiseen keskusteluun sivilisaatiosta, moraalisuudesta, vapaudesta, orjuudesta ja identiteeteistä.

Viitteet

- 1 Linkomies 1952, 85.
- 2 Krebs 2011. Tacituksen fennien selittämisestä ”saamelaisiksi” varoitti äskettäin myös Kalle Korhonen blogikirjoituksessaan ”Ei muinaisia saamelaisia vaan jaloja villejä”, <http://kheldon.fi/2019/02/05/ei-muinaisia-saamelaisia-vaan-jaloja-villeja/>, haettu 9.4.2019.
- 3 Linkomies 1952, 8.
- 4 Lampinen 2014; Athenaioksen epätarkkuudesta: Olson 2018.
- 5 Pekkanen 2018, 157–158.
- 6 Linkomies 1952, 20; vrt. Pekkanen 2018, 22.
- 7 Ks. Rives 1999, 121.
- 8 Esimerkiksi teoksen alku *Germania omnis*, joka on selvä alluusio Caesarin *Gallian sodan* alkuun *Gallia est omnis*.
- 9 Tacituksen kirjoittaessa ”jumalista [germaanit] palvovat eniten Mercuriusta” (*Germ. 9*), joka on sanasta sanaan Caes. *B.Gall.* 6.17; Pekkanen 2018, 102.
- 10 Ks. mm. Thomas 2009; Tan 2014.
- 11 Vrt. esim. Herrmann (toim.) 1990.
- 12 O’Gorman 1993, 135.
- 13 Ks. mm. Rives 1999, 276.
- 14 Vrt. *Agricolaan* liittyen mm. Ash 2009; Poulsen 2017.
- 15 Maailman äärlaitojen asukkaita kuvailevaa tekstiperinnettä ja sen suhdetta mentaalimaantieteeseen ja konkreettiseen tiedonkeruuseen on ansiokkaasti valottanut Romm 1992.
- 16 Vrt. mm. Nelis 2016. On sääli, että Pekkanen valottaa kommentissaan perin vähän primitivistisen kuvaston läsnäoloa myös roomalaisissa runoudessa – etenkin Vergiliuksella, joka on tärkeä Tacituksen kirjallisuuden alluusoiden kohde.

Kirjallisuus

- Ash, Rhiannon, The Great Escape: Tacitus on the Mutiny of the Usipi (*Agricola* 28). Teoksessa *Ancient Historiography and Its Contexts*. Toim. Christina S. Kraus, John Marincola & Christopher Pelling. Oxford University Press, Oxford 2009, 275–283.
- Herrmann, Joachim (toim.), *Griechische und Lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des I. Jahrtausends*, 2. osa. Akademie Verlag, Berlin 1990.
- Krebs, Christopher C., *A Most Dangerous Book: Tacitus' Germania from the Roman Empire to the Third Reich*. Norton, New York & London 2011.
- Lampinen, Antti, Fragments from the 'Middle Ground' – Posidonius' Northern Ethnography. *Arctos*. Vol. 48, 2014, 229–259.
- Linkomies, Edwin, Selityksiä ja nimihakemisto. *Germania*. Otava, Helsinki 1952, 75–90.
- Nelis, Damien, Emotion in Vergil's *Georgics*: Farming and the Politics of Hope. Teoksessa *Hope, Joy and Affection in the Classical World*. Toim. Ruth R. Caston & Robert A. Kaster. Oxford University Press, Oxford 2016, 45–74.
- O'Gorman, Ellen, No place like Rome: Identity and Difference in the *Germania* of Tacitus. *Ramus*. Vol. 22, 1993, 135–154.
- Olson, S. Douglas, Athenaeus' 'Fragments' of Non-Fragmentary Prose Authors and their Implications. *American Journal of Philology*. Vol. 139, 2018, 423–450.
- Pekkanen, Tuomo, Johdanto. Teoksessa *Tacitus. Germania*. Suomentanut ja selitykset laatinut Tuomo Pekkanen. Gaudeamus, Helsinki 2018, 7–17.
- Poulsen, Aske Damtoft, The language of Freedom and Slavery in Tacitus' *Agricola Mnemosyne*. Vol. 70, 2017, 834–858.
- Rives, James B., *Tacitus: Germania*. Clarendon, Oxford 1999.
- Romm, James, *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration and Fiction*. Princeton University Press, Princeton 1992.
- Thomas, Richard F., The *Germania* as literary text. *The Cambridge Companion to Tacitus*. A. J. Woodman (toim.). Cambridge University Press, Cambridge 2009, 59–72.
- Tan, Zoë M., Subversive Geography in Tacitus' *Germania*. *Journal of Roman Studies*. Vol. 104, 2014, 181–204.